

วรรณกรรมประเภทร้อยแก้ว ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอยู่เป็นจำนวนมาก วรรณกรรมของพระองค์ประเภทนี้ ได้รับการยกย่องว่าเป็นความเรียงที่ดีเด่น เป็นแบบอย่างการเขียนความเรียงได้ดี โดยเฉพาะแบบอย่างการใช้ภาษา ถ้อยคำ (ไม่นับการทับศัพท์ภาษาต่างประเทศซึ่งยังไม่มีศัพท์ภาษาไทยใช้ในสมัยนั้น) การอธิบายเรื่องราวต่างๆ ทรงพระราชนิพนธ์ละเอียดลออ มีเนื้อหาสาระคั่นควักว่างขวาง ไหลรายละเอียดชัดเจน แสดงถึงความรอบรู้อย่างลึกซึ้ง

วรรณกรรมประเภทร้อยแก้ว ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแบ่งออกได้เป็น 3 หมวด คือ

1. พระราชดำรัสและพระบรมราชาโฆวาท
2. บันทึกจดหมายเหตุรายวันและพระราชหัตถเลขา
3. พระราชวิจารณ์ พระบรมราชวินิจฉัย พระบรมราชาธิบาย และพระราชปรารภ

พระราชดำรัส

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417—2453)

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชดำรัสที่แทรกด้วยสุภาพิตเป็นแก่นสาร เหมาะแก่กาลเทศะ อำนวยประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติเป็นอย่างยิ่ง บางเรื่องก็มีเรื่องราวและพงศาวดารที่นำรู้แทรกอยู่มิได้ขาด โวหารในพระราชดำรัสดีเด่นยอดเยี่ยมในด้านการบรรยาย และชักจูงใจ ในพระราชดำรัสย่อมแทรกข้อคิดอันเป็นแนวทางให้เกิดวิจรรณญาณแก่ผู้ได้ฟังกระแสนพระราชดำรัสเป็นอันมาก

พระราชดำรัสของพระองค์ พระราชทานแก่บุคคลต่าง ๆ อาทิเช่น พระบรมวงศานุวงศ์ ทหาร ทูตานุทูต นักเรียน พ่อค้า ประชาชน ฯลฯ ในพระราชดำรัสมีข้อความที่ให้ข้อคิด คติ และคำสั่งสอนที่มีประโยชน์อย่างยิ่ง สิ่ง que แสดงให้เห็นได้ชัดว่า พระองค์มีพระราชประสงค์ในความเจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติ และหวังให้ข้าราชการได้แสดงความคิดเห็นที่เกิดประโยชน์แก่การปกครอง

แผ่นดิน ซึ่งเป็นพื้นฐานของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ดังพระราชดำรัสในการที่องค์มนตรี
รับพระทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พ.ศ. 2417 ว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ใน
การสุจริตอย่างเดียว จะให้การทั้งปวงซึ่งเป็นการเจริญแก่บ้านเมืองสำเร็จไป เพราะฉะนั้นจึงได้ลด
หย่อนผ่อนพระราชอิสริยยศลง มิได้ถือพระองค์ ยอมให้ท่านทั้งหลายทูลทาดขัดขวางในการซึ่ง
ทรงพระราชดำริซึ่งยังไม่ต้องด้วยคตินิยม แลให้กราบทูลการซึ่งตัวได้คิดเห็นว่าเป็นคุณ ตามความ
คิดของตนเพื่อจะให้เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ราษฎรไปภายหน้า ก็การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ได้ทรงลดหย่อนพระราชอิสริยยศ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินต้นพระบรมราชวงศ์แต่ก่อน ซึ่งไม่มีผู้ใดเป็นผู้
ทัดทานขัดขวางได้ และบัดนี้จะให้ทูลขัดขวางและชักนำได้นั้นก็เป็นการสำคัญ ยากที่พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวจะทรงสนนิษฐานน้ำใจ คนที่จะคิดการทั้งปวงนั้นจะเป็นการสุจริต ฤ็เป็นการคิดแต่
ประโยชน์ตน ไม่คิดถึงคนอื่น ก็จะไม่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยลงได้ เพราะฉะนั้นควรที่ปรีวีเคาน์
ซิลลอร์ จะต้องถวายสัตยานุสัตย์”

ในพระราชดำรัส ที่แสดงให้เห็นว่าทรงมุ่งหวังให้ประชาชนรักการศึกษาล่าเรียน ดังใน
พระราชดำรัสตอบ ในการพระราชทานรางวัลนักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ พ.ศ. 2427
ว่า “วิชาหนังสือ เป็นวิชาที่นับถือ แลเป็นที่สรรเสริญมาแต่โบราณ ว่าเป็นวิชาอย่างประเสริฐ
ซึ่งผู้ที่เป็นใหญ่ยิ่ง นับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้น จนตลอดราษฎรพลเมืองสมควรแลจำเป็นจะต้องรู้
เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง” ในพระราชดำรัสที่แห่งเดียวกันนี้ ใน
ปี พ.ศ. 2432 เน้นให้เห็นว่า เพียงแต่มีความรู้ประการเดียวกันนั้น ย่อมไม่สามารถเอาตัวรอดได้ สิ่งที่
จะค้ำจุนความดีงาม ให้เกียรติและยกย่องเรื่องได้ดี ก็คือความประพฤติ “อนึ่ง ถึงว่าการเรียนรู้วิชา
หนังสือมากไม่เป็นการเที่ยงแท้ว่าจะทำให้ผู้รู้นั้นเป็นคนดีแต่อย่างเดียว ด้วยเหตุว่าความประพฤติ
พื้นเดิมของผู้นั้น เมื่อได้รู้วิชาแล้ว แต่ใจชอบในทางประพฤติชั่ว ก็จะพาไปให้ชั่ว” (น. 61) พระ
ราชดำรัสที่เน้นให้ผู้ใคร่ศึกษาใช้วิจารณ์ญาณก็คือ พระราชดำรัสปี พ.ศ. 2430 มุ่งให้ผู้ศึกษาพินิจ
พิจารณาว่า สิ่งใดเป็นความจริง สิ่งใดเป็นข้อผิดพลาด ทรงชี้ให้เห็นว่าผู้ไม่รู้จริงเขียนขึ้นย่อมเป็น
อันตรายแก่ผู้ศึกษาเล่าเรียนอย่างยิ่ง “...อันตรายที่เราว่านี้ มีพิษที่สามารถจะชักให้หันทั้งหลาย
เข้าใจการผิดๆไปได้ จะยกตัวอย่างให้เห็นคือ ในครั้งนี้เราให้พิมพ์หนังสือปฐมวงศ์ที่กรมขุนบดินทร
จะมาแต่งหนังสือเทศน์ทำบุญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ในการที่นับแต่วันประสูติมา
ครบร้อยปี มีสมุดมาอีกเล่มหนึ่งเรียกว่าเจ้าฟ้าสามอย่าง ซึ่งสังเกตได้ว่าวิธีที่นับเช่นนี้ เราได้นับไว้
ทีหนึ่งในหนังสือฉบับอื่น แต่หนังสือฉบับนี้เป็นของทำเพิ่มเติมยกเยื้องเสียใหม่ แต่มีความที่ผิดไปเป็น
อันมาก จะยกขึ้นให้เห็นได้ง่ายนั้น คือ ว่ากรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ได้ประสูติพระราชธิดา

เป็นองค์แรก การที่ล่วงลับไปนานถึงเช่นนี้ เมื่อนักเรียนผู้ใดได้เห็นก็จะต้องเชื่อว่าเป็นความจริง เพราะจะบ่วยการว่าถึงเด็ก ๆ ไปใย แต่กรมขุนบดินทรซึ่งเป็นผู้ใหญ่ยังเกือบจะออกเชื่อจนช่วยแก้ พระนามไว้ก็มี....” (น. 50)

รัชกาลที่ 5 มีพระราชดำรัสแก่ทหาร พ.ศ. 2435 ทรงยกย่องทหาร และให้ความสำคัญอัน ก่อให้เกิดกำลังใจแก่ข้าราชการทหารเป็นอย่างยิ่ง ข้อความในพระราชดำรัสกินใจเหล่าทหารเป็น อันมาก “ทหารย่อมเป็นสิ่งสำคัญสำหรับที่จะป้องกันรักษาพระราชอาณาเขต และเป็นเหตุที่จะให้อำนาจบ้านเมืองกว้างขวางมั่นคงยั่งยืน ทหารไม่เป็นแต่สำหรับที่จะต่อสู้ในเวลาที่เกิดการศึกสงคราม อย่างเดียว ย่อมเป็นประกันห้ามศึกสงครามมิให้เกิดมิได้ด้วย เพราะฉะนั้นจึงต้องกล่าวว่า การที่มีทหารประจำรักษาพระราชอาณาเขตอันพรักพร้อมไปด้วยเครื่องศาสตราวุธแลความกล้าหาญนั้น เป็นเครื่องป้องกันการที่จะเกิดสงครามได้ เหตุฉะนั้นกองทหารที่ปวงจึงเป็นผู้มีความชอบอยู่เนื่องนิตย์ เพราะเป็นผู้ที่ทำให้มีความสงบเรียบร้อยแก่บ้านเมือง...” (น. 76) และในพระราชดำรัส พ.ศ. 2446 ดำรัสถึงการกระทำหน้าที่ของทหารให้สมกับเป็นนักรบ เป็นที่ยกย่องอย่างสูง จึงควรรักเกียรติและหน้าที่ของตน “.... แท้จริงทุกประเทศทั่วโลกแต่โบราณมาย่อมยกย่องว่าทหารเป็นจำพวกที่มีเกียรติอย่างสูง เกียรติยศใหญ่.... ทหารเป็นผู้แปลกจากโจร ก็เพราะเป็นผู้มีความสัตย์ถื่อมั่นในธรรมของทหาร คือใช้ศาสตราวุธในการที่ตั้งใจไว้ เช่น รักษาชาติ ศาสนา และบ้านเมืองเป็นต้น...” (น. 176)

ในพระราชดำรัสที่ชี้ให้เห็นพระราชหฤทัยที่เปี่ยมล้นด้วยความรักชาติและราษฎร ก็คือยอมรับความเปลี่ยนแปลงของโลก ที่ความเจริญของอารยธรรมตะวันตกไหลบ่าเข้ามา เมื่อทรงตระหนักเช่นนี้จึงได้ทรงพระราชดำรัสไว้ในแห่งหลายตอน ต่างวาระกันว่า “เราจะต้องไม่เป็นผู้หลงไหล หลับตาถื่อมั่นตามแบบอย่างหรือกฎหมายโบราณซึ่งอาจได้ไต่ในกาลครั้งหนึ่ง แต่เป็นการล่องพ้นจากความพอดีซึ่งเรามีความต้องการและมีความคิดอยู่บัดนี้...” (พ.ศ. 2440 น. 103) และเพื่อไม่ให้ความเจริญของตะวันตกทำให้คนชาติสติยังคตินิยมชมชอบเลียนแบบเอาอย่างไรเสียทั้งหมด โดยปราศจากการคิดไตร่ตรองและใช้วิจารณ์ญาณ พระราชดำรัสของพระองค์จึงเป็นเครื่องกระตุ้นให้คนรู้จักคิดและไตร่ตรองอย่างรอบคอบ ซึ่งช่องทางให้ปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง ‘.... ควรที่เราทั้งหลาย อย่าพึงพอใจไปอย่างเดียวในสิ่งซึ่งเป็นอย่างต่างประเทศแล้ว แลไม่พอใจในสิ่งซึ่งเป็นอย่างไทย หรืออย่าพึงพอใจไปอย่างเดียวในสิ่งซึ่งเป็นอย่างไทยแล้ว แลไม่พอใจในสิ่งซึ่งเป็นอย่างต่างประเทศ ด้วยเหตุว่าทุกเมือง แลทุกคนด้วยกันหมด ย่อมมีความดีแลความชั่วระคนปนกันอยู่ แลเราทั้งหลายต้องพยายามที่จะเอาเยี่ยงอย่างความดีมาแต่ที่อื่น ๆ แลในเวลาเดียวกันนั้น เราทั้งหลายไม่พึงควรเฉพาะแต่ที่จะรักษา ยังควรจะทำให้เจริญขึ้นในสิ่งอันดี แลสิ่งที่ควรนับถือว่าเป็นอาการกิริยาแลธรรมเนียมแห่งประเทศของเราด้วย”

(พ.ศ. 2440 น. 127) สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งในพระราชดำรัสก็คือ ทรงมีพระราชดำรัสมิให้หลงลืมตน และให้นำความรู้ที่เรียนรู้จากฝรั่งมาใช้ได้ในประเทศไทย “เราจึงได้ตักเตือนนักเรียนเหล่านั้นว่า ให้ฟังนึกในใจไว้ว่า เราไม่ได้มาเรียนจะเป็นฝรั่ง เราเรียนเพื่อจะเป็นคนไทยที่มีความรู้เสมอด้วยฝรั่ง...”

(พ.ศ. 2440 น. 127)

พระราชดำรัสที่ชี้ให้เห็นชัดเจนว่า พระองค์เป็นผู้ที่เห็นการณ์ไกลก็คือ พระราชดำรัส พ.ศ. 2441 ที่มีพระราชดำรัสถึงการป่าไม้ว่า “..... การป่าไม้ขอนสัก. ซึ่งรัฐบาลได้จัดการรักษาป่า เพื่อจะให้ประโยชน์ยืนยาวสืบไปนั้น ได้คิดที่จะเปิดป่ากระยาเลยให้มีผู้ตัดฟันมาทำการ หวังว่าคงจะเป็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือป้องกันไม้ขอนสักซึ่งเป็นของมีราคามาก มิให้สูญเสีย และจะได้ไม้กระยาเลย มาใช้การทั้งปวงแทนด้วย....” (น. 144)

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งยกมาชี้ให้เห็นเป็นตัวอย่างเพียงส่วนน้อยนี้ แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสได้เหมาะสมแก่กาลเทศะทุกประการ เป็นแบบอย่างได้อย่างดี ถ้าเป็นพระราชดำรัสสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการก็จะตรัสถึงเหตุการณ์บ้านเมืองเป็นบ้าน ที่ค่อยๆ ย่อของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในระยะเวลายี่หนึ่ง ๆ ถ้าเป็นพระราชดำรัสสำหรับนักเรียน จะตรัสถึงการเล่าเรียน การใช้วิจารณ์ญาณ การศึกษาค้นคว้าตามวิธีที่ถูกต้อง ถ้าเป็นพระราชดำรัสสำหรับทหาร จะตรัสถึงความสามัคคี การรักเกียรติยศของทหาร และการป้องกันรักษาแผ่นดิน เป็นต้น ในพระราชดำรัสจะแจกแจงตัวอย่างให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง ไม่มีที่เคลือบแคลงสงสัยอันใด เพราะฉะนั้นที่กล่าวว่าพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นแบบอย่างความเรียงที่ดีเด่น จึงไม่เป็นการกล่าวเกินความจริงแต่ประการใด